

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію **Ніни Федорівни ГРОЗЯН**
«Категорія другорядних членів речення на тлі формально-сintаксичної
та семантико-сintаксичної структур речення», подану до захисту на
здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності
10.02.01 – українська мова до спеціалізованої вченої ради Д 32.051.02
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(повний обсяг дисертації – 471 с.; основний текст – 362 с., Луцьк, 2020)

Лінгвальний простір ХХІ ст. маркований багатовекторністю і представлений пріоритетними напрямами сучасного мовознавства – антропоцентричним, когнітивним, комунікативно-функційним. Крізь призму антропоцентризму дедалі активніше досліджують основну сintаксичну одиницю – речення, окреслюють його функційний потенціал, зумовлений лінгвокреативними можливостями та комунікативною компетенцією мовців – носіїв і творців мовлення.

Сучасний підхід до вивчення граматичних реальностей умовно можна кваліфікувати як функційно-категорійний, вимірним еталоном результативності якого також слугує зорієнтованість на мовну особистість. Грунтовні доробки науковців-граматистів І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, Н. Л. Іваницької, М. В. Мірченка та ін., що стосуються семантико-сintаксичної, формально-граматичної та комунікативної спеціалізації граматичних категорій, актуалізують і водночас зорієнтовують проблематику подальших наукових досліджень граматичного ладу сучасної української мови загалом і його категорійних величин зокрема.

У річищі функційної теорії постала й дисертаційна праця Ніни Федорівни Грозян, яка репрезентує комплексний аналіз мінімальних сintаксичних одиниць у проекції на формально-сintаксичну та семантико-сintаксичну структуру речення.

Об'єктом наукового пошуку дослідниця обирає другорядні члени речення в структурі елементарних та ускладнених простих речень, а за *мету* ставить цілісно проаналізувати другорядні члени речення, створивши систему кореляцій формально-сintаксичних і семантико-сintаксичних ознак цих членів речення. Складність проблеми, яку розв'язує Н. Ф. Гроян, полягає не лише в розбіжностях у класифікації членів речення прибічниками сintаксичної традиції та новітніх наукових концепцій, але й у тому, що питання аналізу членів речення остаточно не розв'язане: ще й досі спостерігаємо термінологічну неузгодженість щодо змісту й обсягу понять «член речення», «другорядний член речення», їхнього місця серед інших сintаксичних одиниць, немає чіткої типології, критеріїв та способів розмежування окреслених компонентів, дискусійним є їхній категорійний статус. Відразу зауважимо, що, спираючись на формально-граматичну концепцію, у ракурсі якої перебувають мовні явища з погляду їхньої форми, парадигматичних виявів, системного опису та структурування, окреслюючи можливість співвіднесення компонентів речення з логічними категоріями судження чи психологічними виявами (логіко-граматична та комунікативно-психологічна концепції), дисертантка поглибує напрацювання дослідників у згаданих аспектах й аналізує члени речення з огляду на їхню формальну, семантичну і комунікативну диференціацію. *Актуальність* виконаної дисертації, отже, не викликає заперечень, оскільки в ній із позицій новітнього мовознавства, з використанням найновіших теоретичних здобутків, нового ілюстративного матеріалу комплексно проаналізовано мінімальні сintаксичні одиниці, окреслено їхнє місце серед інших одиниць сintаксису, з'ясовано специфіку типового та синкретичного виявів у реченневих контекстах.

Ніна Федорівна Гроян уперше в українському мовознавстві на засадах комплексного підходу дослідила кореляції формально-сintаксичних другорядних членів речення, виокремлених за типом сintаксичного зв'язку, із семантико-сintаксичними одиницями – сintаксемами, які постали на ґрунті семантико-сintаксичних відношень. Дисертантка запропонувала тривимірну

модель сегментації речення – із погляду структури, семантики й прагматики, а для вдосконалення традиційної типології другорядних членів речення диференціювала синкетичні другорядні члени речення з одинарним і бінарним зв'язком. У науковій праці уточнено й уніфіковано поняттєвокатегорійний апарат дослідження, мінімізовано перелік термінів, активізованих у ньому, усунено суперечності усталеної класифікації членів речення. У цьому безсумнівна новизна виконаної дисертації.

До заслуг авторки варто віднести й те, що вона зробила успішну спробу простеження складної системи співвідношень між формально-сintаксичними членами речення та їхніми семантико-сintаксичними корелятами. Її аргументи переконливі, оскільки оперті на великий фактичний матеріал (40 тисяч одиниць), дібраний із 300 текстів художньої та перекладної літератури, 9 фольклорних джерел та збірок літературного походження, 62 наукових і публіцистичних джерел (підручників, посібників, довідкових, періодичних видань, інформаційних електронних джерел).

Крім актуальності, вартість дисертаційної праці визначає її *теоретичне значення*, у якому, як у фокусі, відображене особистий унесок автора. Ніна Грозян під новим кутом зору подала відомості й узагальнення про категорію другорядних членів речення на тлі його формально-сintаксичної та семантико-сintаксичної структур, запропонувавши специфічну модель сегментації речення, поглибила теорію функційно-категорійної граматики, вибудувала концепцію дослідження сintаксичних процесів на функційних засадах, яка є перспективною, передусім в аспекті антропозорієнтованої парадигми лінгвістики сьогодення.

Важливим чинником оцінки певного наукового доробку є виваженість та аргументованість висловлених у ньому положень, логічність та послідовність інтерпретації аналізованого мовного матеріалу. Цим критеріям цілком відповідає рецензована дисертація, яка з концептуального погляду цілісна і струнка.

Вступ ґрунтовний і самодостатній, кваліфікативних ознак роботи дотримано. У чотирьох розділах актуалізовані проблеми розв'язано глибоко й вичерпно, що посприяло послідовному описові категорії другорядних членів речення із застосуванням функційного підходу до витлумачення особливостей формально-сintаксичного та семантико-сintаксичного аспектів речення в сучасній українській мові.

Окреслюючи специфіку категорії членів речення в парадигмі лінгвістичної науки, яка торкається тенденцій їхньої кваліфікації, термінопозначення, поширених концепцій діахронно-синхронного вивчення, критеріїв розмежування, класифікаційних ознак, типології та явища синкретизму в структурі другорядних членів (перший розділ дисертації – *«Науково-теоретичні засади дослідження другорядних членів речення в традиційному та новітньому мовознавстві»*), авторка формує теоретичну основу наукової праці. Вона переконливо доводить, що новітні підходи до класифікації членів речення «не заперечують традиційного вчення про члени речення, а дають нове підґрунтя для створення сучасних типологій» (с. 9 автореф.) і тому пропонує визначати (і робить це в роботі!) диференційні ознаки мінімальних сintаксичних одиниць з опертам на «кореляції другорядних членів речення з їхніми формально-сintаксичними, семантико-сintаксичними та комунікативними відповідниками» (с. 55).

Глибиною лінгвістичного аналізу вирізняється другий розділ дисертації *«Формально-сintаксична й семантико-сintаксична диференціація другорядних членів речення»*, у якому схарактеризовано сintаксичний зв'язок як фундаментальну категорію й основний критерій диференціації формально-сintаксичних членів речення, закцентовано на засобах вираження підрядного зв'язку – формі слова, службових словах, порядку слів та інтонації, видах підрядного зв'язку – узгодженні, керуванні, приляганні. Дослідниця зауважує, що в лінгвістиці «немає одностайності не лише до кількості та назви виокремлених типів зв'язку, а й у питаннях їхньої сутності» (с. 137), тому оперує здебільшого дефініціями, випрацюваними І. Р. Вихованцем.

Переконливими є міркування Ніни Федорівни стосовно розмежування формально-сintаксичних другорядних членів речення на прислівні (керовані, узгоджені, прилеглі й корельовані) та детермінантні. Розлогістю характеристик вирізняється аналіз керованих другорядних членів речення, які постають як результат тісної взаємодії граматичних, словотвірних і семантичних чинників. У роботі розмежовано й проілюстровано випадки сильного, напівсильного (напівлабкого) та слабкого керування з опорою на способи розрізнення сильного й слабкого керування – семантичний, операційний, метод кількісного аналізу, сintаксичний, потрактовані в працях Є. Куриловича, О. М. Пешковського, О. С. Мельничука, О. С. Скобликової, В. А. Белошапкової, І. Р. Вихованця та ін. У результаті сильне керування дисертантка витлумачує як «різновид зв'язку між головним і залежними словами, у якому дистрибуцію головного складника передбачувано обов'язкове вживання відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми» (с. 151). Так само вичерпно окреслено типологію семантико-sintаксичних одиниць, передусім сintаксем «семантично простого елементарного речення, що передають значення реальній предметності» (с. 213), тобто субстанційних – суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної, а також сintаксем, не зумовлених валентністю предиката (вторинних предикатних) – атрибутивних, модальних, адвербіальних.

Заслуговує високої оцінки створена дисертанткою в третьому і четвертому розділах цілісна система кореляцій формально-сintаксичних і семантико-sintаксичних ознак другорядних членів речення, задекларована у вступі. Третій розділ – «Семантико-sintаксичні кореляти прислівних другорядних членів речення» – представляє розгляд семантико-sintаксичних відповідників керованих, узгоджених та прилеглих другорядних членів речення. В епіцентрі розділу перебуває також створення придеслівних, приприкметникових, приприслівниковых і приіменниковых кореляцій керованих членів речення з їхніми семантико-sintаксичними відповідниками на основі ознаки обов'язковість/ необов'язковість прислівного зв'язку.

Дослідниця простежує, що особливої ваги ця ознака набуває в основі диференціації семантико-сintаксичних співвідношень приіменниковых другорядних членів речення з відповідними сintаксемами. Щодо співвідношень узгоджених та прилеглих другорядних членів речення, дисертантка спостерегла специфіку: узгоджені другорядні члени співвідносяться з вторинними предикатними атрибутивними сintаксемами – власне-атрибутами, відносними й посесивними атрибутами та атрибутами проміжних розрядів, а прилеглі другорядні члени – з вторинною предикатною атрибутивною сintаксемою та кількісною сintаксемою. Завершеності дисертації надає четвертий розділ «Семантико-сintаксична основа детермінантних другорядних членів речення», у якому систематизовано кореляти фонових (локативного й темпорального) детермінантів, детермінантів зумовленості (причини, мети, допусту, умови) та детермінантів із характеризувальним значенням (уточнення/обмеження, сукупності/роздільноті), з'ясовано специфіку їхніх видів. Дисертантка підсумовує, що детермінанти, корелюючи з різними сintаксемами, можуть передавати кілька значень одночасно, диференціація яких можлива лише в реченневому контексті.

Потрібно акцентувати також на повноті, аргументованості висновків (як до розділів, так і до роботи загалом), що є продуманими, грамотно сформульованими фрагментами наукової теорії. Вони відповідають поставленій меті, скоординовані із завданнями дослідження.

Дисертація вміщує достатній список використаної літератури (502 позиції). Позитивно, що, аналізуючи значний науковий доробок відповідної проблематики, представлений у працях українських і зарубіжних мовознавців, дослідниця, обстоюючи власну позицію, нерідко вступає в полеміку з науковцями, що виразно продемонстровано на с. 41 (полеміка з В. В. Бабайцевою щодо неможливості ототожнення членів речення з компонентами логічної фрази, структурних схем, семантичної структури,

актуального членування речення), на с. 144 (полеміка з М. Г. Лещинською щодо доцільності ілюстрування підрядного зв'язку керування) та ін.

Наскрізною в роботі є власна позиція до потрактування чи виокремлення мовних реалій, засвідчена такими міркуваннями: «на нашу думку, член речення є узагальненою назвою мінімальної синтаксичної одиниці, що корелює з компонентами формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів» (с. 42); «нам імпонує другий підхід», коли член речення постає як «узагальнювальна родова назва, співвідносна з видовими відповідниками: власне-членом речення, синтаксемою, семантемою, комунікатемою» (с. 43); «уважаємо за доцільне розрізняти критерії та способи розмежування членів речення...» (с. 49); «у межах нашого дослідження вважаємо за доцільне послуговуватися традиційними термінами для позначення синкетичних другорядних членів речення, зважаючи на характер синтаксичного зв'язку» (с. 106); «ми не заперечуємо плідності аналізу структури речення в термінах нових моделей, але вважаємо, що ієархічна організація структурного складу речення може бути вичерпно описана за допомогою традиційного поняття, позначеного терміном *член речення*» (с. 141) та ін.

Заслуговує схвалення й належне оформлення роботи, стилістична авторська вправність у науковому викладі матеріалу.

Водночас у дисертаційній праці є деякі дискусійні моменти, що більшою мірою стосуються формальної організації тексту, аніж змісту. Висловимо стосовно цього зауваження й побажання:

1. Схвально, що джерельною базою дослідження слугувало близько 40 тисяч реченнєвих конструкцій, дібраних із різностильових текстів – художніх, публіцистичних, науково-популярних, матеріалів із мережі Інтернет, що визначено на с. 29. Проте в тексті дисертації подекуди, як, наприклад, на с. 59–84, де дисерантка описує різновиди додатків, означень і обставин, приклади-ілюстрації здебільшого репрезентують художній стиль, спорадично – науковий, обмежено – публіцистичний. Щоправда, у вступі

Н. Ф. Гроян зауважує, що «акцент зроблено на аналізі художнього дискурсу, оскільки саме в ньому другорядні члени речення постають у всіх своїх виявах» (с. 29). Хочемо поспоречатися з дослідницею щодо такого міркування. До прикладу, в динамічній системі мови сучасних українських газет синтаксис щораз-то активніше виявляє ознаки самобутності, значною мірою презентує національні синтаксичні традиції, а складний спектр емоційних станів та інтенцій комунікантів відіграють особливу роль в організації синтаксичних явищ. З огляду на це натрапляємо на експресивні означення, додатки, обставини, які структурно розгортаються від одного слова до реченневої побудови, а нерідко й відтворюються як фразеологізм чи афоризм: ...Києву варто перестати міркувати категоріями «скільки там *тісі Молдови*», «ми їх раз-два...», «нікуди від нас не подінуться» («Дзеркало тижня»); На сьогодні ми єдиний український театр в області (де переважно живе російськомовне населення) і інколи відчуваємо себе у стані «*свій серед чужих, чужий серед своїх*» («День»); Поляки масово відкинули «*безпомилкову лінію правлячої партії*» з її невпинним моралізаторством («Україна молода»); Вони діяли, як кажуть у подібних випадках, *по гарячих слідах* («Вінниччина»). Як бачимо, сучасна українська преса демонструє багатовимірність другорядних членів речення, використання яких спричиняє актуалізацію синтаксичної, семантичної, логіко-психологічної та комунікативно-прагматичної функцій. Саме тому, вважаємо, потрібно було ширше використовувати речення-приклади з інших, окрім художнього, стилів, що різnobічно поглибило б виклад, тим паче, що укладена картотека є достатньою для ілюстрації будь-яких положень.

2. Дослідниця переконливо доводить, що найбільш дієвим підходом, за яким мінімальні синтаксичні одиниці аналізують на тлі формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної структур речення, є функційний. Доречною, на її думку, є потреба «створення тривимірної моделі сегментації речення – із погляду структури, семантики й прагматики», про що йдеться у висновках до першого розділу (с. 127–128) та на с. 10 автореферату.

Натомість у вступній частині роботи (рубрики «Наукова новизна» «Теоретична цінність» – с. 29–30, «Особистий внесок здобувача» – с. 30–31) та в авторефераті в цих самих рубриках (с. 6) ідеться про двовимірну модель сегментації речення – із погляду структури й семантики. Хотілося б уточнити, чим викликана така розбіжність у міркуваннях?

3. Варто зазначити, що Ніна Федорівна досить скрупульозно описує в першому розділі роботи засоби вираження традиційних членів речення – додатка, означення й обставини, ілюструє все прикладами. Серед засобів вираження узгоджених означень натрапляємо на порядкові числівники (с. 72). Проте з позицій функційно-категорійної граматики, у руслі якої виконано роботу, цю морфологічну одиницю, услід за І. Р. Вихованцем та К. Г. Городенською, варто кваліфікувати як «відчислівникові прикметники» чи «порядкові прикметники» (Вихованець І. Р, Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 128).

4. Усебічно ілюструючи в другому розділі дисертації різновиди прислівних другорядних членів речення, дисертантка подекуди допускає повторення, подання однотипних структур, що збіднює виклад, уодноманітнє його. Зокрема, на с. 178 дослідниця вказує на те, що «до дієслів прилягають дієприслівники, інфінітиви, прислівники всіх розрядів і фразеологізми фіксованої форми», але подає лише два однотипних речення на прилягання інфінітивів (*залишився стояти, наказав будувати*); на с. 182 ідеться про те, що «прилеглі фразеологізми фіксованої форми розташовані після іменників, прикметників і дієслів», а два приклади торкаються лише дієслова (*живуть душа в душу, заробляє в поті чола*); окреслюючи коло прикметників, що утворюють словосполучення із залежним інфінітивом (с. 184), авторка подає лише два приклади з однаковим прикметником (*готовий підтримати, готовий говорити*), хоч пропонує вище й інші варіанти: *схильний перебільшувати, гідний очолити тощо*; характеристику опосередкованих членів речення як таких, яким властиве або повторне значення, або уточнення (с. 204–205) підкріплює ідентичними ілюстраціями

на уточнення (*тут, на маяку; там, нагорі*). Інколи натрапляємо на тавтологію теоретичних міркувань, як-от зі с. 196–197 цитуємо: «протиставляючи за основними диференційними ознаками детермінантні члени речення головним і другорядним, ми не виносимо їх за межі речення.., а вважаємо їх його структурним елементом», а далі, наприкінці с. 197 та на с. 200, спостережено цю саму думку, відтворену майже дослівно.

Висловлені зауваження до тексту дисертаційної роботи не мають концептуального характеру і жодною мірою не применшують ваги рецензованого дослідження.

Основні положення дисертації різноаспектно апробовані у формі доповідей на 30 наукових конференціях. Адекватно відбивають зміст кожного розділу виконаного дослідження 25 одноосібних публікацій: 17 статей – у фахових наукових виданнях України, 4 статті – у періодичних зарубіжних журналах та 4 публікації – в інших виданнях.

Текст автореферату відповідає змістові дисертації.

З огляду на висловлене вважаємо, що дисертація «Категорія другорядних членів речення на тлі формально-сintаксичної та семантико-сintаксичної структур речення» є ґрунтовним, цілісним дослідженням з отриманими новими, належно вмотивованими результатами теоретичного та прикладного характеру. Вона відповідає вимогам, які висувають до таких робіт, а її автор – Ніна Федорівна Грязян – заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

*Відгук надійшов до співради
26.08.2020 року*

Членів сектора

Доктор філологічних наук, професор,
декан факультету філології й журналістики
імені Михайла Стельмаха

Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

І. Я. Завальнюк
Завальнюк І. Я.
Відділ кадрів
19 08 2020